

Nagyezsda Mandelstam

A HAGYATÉK

Szöke Katalin fordítása

Mandelstamnak 1919-ben, Kijevben volt egy függő lakattal záródó fedeles kosara. Azt mondta, hogy a kosárban anyja levelei és kéziratok vannak. Koktebelben, mialatt O. M. bátyja, Alekszandr katonákkal kártyázott, a lakatot a katonák feltörték, és a papírokból cigarettát sodortak, emiatt Mandelstamnak 1920-ra már nem maradt egy szál kézírata sem.

1922-ben megbetegedett O. M. édesapja. Miután kórházba került, O. M. öccsével, Jevgenyijjal átvittük a holmiját a Vasziljevskij-szigetre, az ő lakására. Az öregúr ládájának rendezgetése közben, a sok felesleges limlom között megtaláltam O. M. több korai versét, melyeket azután magammal vittem Moszkvába. Ott bukkantam rá a SZKRJABIN ÉS A KERESZTÉNYSÉG című esszé tisztázatának néhány lapjára is. Az esszé első oldalának két változata került elő, a szövegük azonos volt, csak a címük különbözött. A PUSKIN ÉS SZKRJABIN címmel ellátott oldal Hardzsijevnél maradt. A kéziratokat anyám kis utazóládájába pakoltam, s ide dobáltam be az összes fellelt papírost: a piszkozatokat és tisztázatokat, a leveleket és a dokumentumokat. Egyedül a fordítások kézíratait dobtam ki. A kis láda hamar megtelt kéziratokkal, s erre O. M. Leningrádból* elhozta a még Münchenben vásárolt hasonló, csak kétszer nagyobb méretű utazóládáját. Ezek a szokványos külföldi utazóládák az európai városok vámhivatalainak, csomagmegőrzőinck és szállodáinak címkéivel voltak teleragasztva. A kisebb ládát Mandelstam testvérénél, Alekszandrnál hagytuk, s a nagyobb ládába válogatás nélkül gyömoszoltuk be a kéziratokat. O. M.-ot láthatóan idegesítette saját „papírháztartása”, és nekem sem engedte, hogy pakolás közben rendezgessem a kéziratokat. „Dobd csak ide és kész...” – mondta. A nagy láda szintén zsúfolásig megtelt kéziratokkal.

1934 tavaszán, O. M. távollétében kiszedtem a nagy ládából több verskéziratot, s részint egy nagy nikkelfazékba, részint a gumicsizmába rejtettem őket. Ekkor már fölöttünk lebegett a katasztrófa árnya, s bár Mandelstam előtt titkoltam, igyekeztem fölkészülni minden rosszra. Mandelstam egyébként sosem tudta elviselni a kéziratokról való túlzott gondoskodást. Az első házkutatás idején, 1934. május 13-án az én ládámat teljesen feltúrták. Elkobozták az 1930–34 között írott versek kézíratait, és minden verses szöveget magukkal vittek. Csupán néhány papírt sikerült megmentenem, közöttük Mandelstam Petrarca-fordításainak a szövegét. Másnap reggel a ládából még a megmaradt kéziratokat és a fazékba és gumicsizmába rejtett verseket – ezeket szerencsére nem találták meg – idegeneknek adtam át megőrzésre. Ha jól emlékszem, a papírok egy része Gorkij törvénytelen gyermekéhez, Ljubocska Nazarevskajához került. Ljubocska megtagadta az apját, és segített mindazokon, akiket üldözött a hatalom. Ő őrizte meg a NEGYEDIK PRÓZA kéziratát, elhozta magával Taskentba, az evakuációba, és ott átadta nekem. Május 14-én – Ahmatovával kettesben voltunk a lakás-

* A szerző elírása: akkor még – 1924-ig – Petrográd. (A ford.)

ban – lezajlott a második házkutatás: újból verseket kerestek, de nem vittek el mindent. A verseken kívül dokumentumokat is lefoglaltak, többek között Buharin leveleit, igazolásokat, egy kezességi papírt (Buharin és Voronszkij aláírásával) Mandelstam meg nem valósult külföldi utazása ügyében, szerződéseket és sok egyéb lényegtelen kacatot.

Voronyezsi életünk első szakaszában Mandelstammal együtt emlékezetből jegyeztük le az 1930–34 között keletkezett versek szövegeit. 1935 nyarán elhoztam Moszkvából a még fellelhető piszkozatokat és „albumokat”, melyeket annak idején a párnákba rejtettünk. A házkutatás alatt még az ágyunkat is felforgatták, de nem tudni, miért, a párnákhoz egy ujjal sem nyúltak, bár köztudott, hogy a párnákba varrt értéktárgy szokványos dolog – a zsidó pogromok idején is az volt az első, hogy fölvták a párnákat, és kiszórták belőlük a tollat. Miután Mandelstammal átnéztük a megmaradt szövegeket, kiderült, hogy nem mindenre emlékeztünk pontosan. Ezért maradt fenn például az ARIOSTO című vers két változatban, ám a többi emlékezetből leírt szövegben csak apró eltérések voltak. Ekkorra már Mandelstam is megértette, hogy a kéziratokat mindenáron meg kell menteni. Nagyon megörült, mikor összeállítottam a 30–34 között írott versek teljes jegyzékét, és azt mondta: „Íme, most készült el a »vatikáni lista«.” Rudakov – aki akkoriban Voronyezsben tartózkodott – szintén lejegyezte a Mandelstam által rekonstruált verseket, és velünk együtt válogatta a kéziratokat. Gyakran még a piszkozatok szövegét is felolvastam neki, ő meg nyomban lejegyezte. Rudakov megjegyezte, hogy én nemcsak arra vagyok képes, hogy kibetűzzem Mandelstam kézírását, hanem arra is emlékszem, hol és mikor keletkeztek a versek, és meg tudom különböztetni egymástól a végleges szöveget és a változatokat. Ekkor állította össze Mandelstam a piszkozatok alapján az ÖRMÉNYORSZÁG ciklus szövegét, az Andrej Belij emlékének szentelt ciklus néhány nyolcsoros versét és megsemmisített szabad verseinek néhány részletét. Az ÖRMÉNYORSZÁG és az Andrej Belij-ciklus verseiről azt mondta, hogy majdani kötetében döntő helyet kell elfoglalniuk. Kérte, hogy jegyezzük le és őrizzük meg a megsemmisített versek részleteit is, de nem javasolta őket a kötetbe. Versei rekonstruálása közben utalt arra, mi az, amit kötetbe szán, és mi az, ami csak „úgy” maradjon fenn – majd valaki megtalálja...

A megsemmisített versek közül nem sikerült helyreállítanunk az ÉJJELI MENEDÉK szövegét. 1934. május 13-án Mandelstam épp e versen dolgozott, s a házkutatás idején az íróasztaláról elvittek minden papírt. Voronyezsben derült ki, hogy se ő, se én nem tudjuk kívülről a verset. Hasonlóképp elfelejtettük a Belij-ciklus egyik versének szövegét, noha a piszkozat megmaradt a házkutatás után, de Emma Gernstejn, aki megőrzésre kapta meg tőlünk, félelmében elégette.

A „vatikáni listát” és az „albumok” jelentős részét apró betűkkel jegyeztem le, hogy könnyen el lehessen rejteni őket. Minél kisebb a kézirat, annál könnyebb fazékba, csizmába és más, nem kifejezetten kéziratörzésre alkalmas tárgyba dugni. Mivel ezeknek a tárgyaknak eredendően nem a kéziratörzés a rendeltetésük, olyan korokban, mint a miénk, ezek a legalkalmasabbak erre a célra. Néhány verset rejtjeles írással írtam le (például a lakásról szóló verset).

A „vatikáni lista” nem őrződött meg teljes épségben. Amikor Mandelstam egyedül volt otthon, és nem volt kedve onnan kimásolni valamilyen verset, fogott egy ollót, és egyszerűen kivágta. Idővel aztán a lista néhány oldala szétmállott. A „vatikáni listáról” több száz másolat készült, melyeket szerkesztőségekbe küldtünk, illetve megőrzésre adtuk át. A megőrzésre kapott példányokat csak kevesen adták vissza (például Na-

tasa Stempel és barátjáné, Maruszja Jarceva, és Taskentban a listát is megkaptam (Ljubocska Nazarevskajától). Több másolatot (gyakran emlékezetből írtam le a verseket) osztottam szét a háború alatt. Ezeknek is nyoma veszett. Azok az emberek, akik a verseket rejtegették, elpusztultak a háborúban és a börtönökben, a házkutatások során rendre elkobozták tőlük Mandelstam könyveit és verseit, sokan pedig félelmükben eleve megsemmisítették az őrzésre kapott kéziratokat. Vajon fellelhető-e Tinyanov, Eichenbaum, Sklovcskij, Jahontov, Servinszkij, Tyihonov és nemzedékünk több más jeles képviselőjének a hagyatékában Mandelstam verseinek, prózájának és kéziratainak a listája, hiszen ők is megkapták megőrzésre tőlem? Azt tudom, hogy Kornyej Csukovszkij megőrzött néhány kéziratot (jelentéktelen mennyiséget), ám a nála lévő Mandelstam-versek nagy részét odaadta a fiának, Nyikolajnak, és ott már valószínűleg a kéziratoknak se híre, se hamva. Senki sem volt képes fölfogni azt az egyszerű ténnyt, hogy ha már eleve házkutatási és letartóztatási paranccsal jöttek valakihez, a házkutatás során véletlenül talált Mandelstam-verseknek sem magára az ügyre, sem az illető további sorsára nincs semmi befolyása. Eleve képtelen büntettek elkövetése miatt ítélték el embereket, és a nyomozóknak nem kellett más, mint hogy bevallják mindazt, amit soha el nem követtek és még csak nem is álmodtak. A hatalom szinte perverz módon vette semmibe a realitást. A házkutatások során elkobzott kéziratokat pedig halomba hányták, és az e célra kijelölt kemencékben elégették. Némely fiatal írótól azt követelték (ismertem ilyeneket), hogy adják írásban a beleegyezésüket elbeszéléseik és regényeik megsemmisítéséhez, habár ez ritka kivételnek számított. Mandelstam ügyében azonban – ahogy 1959-ben az ügyész közölte velem – a kéziratok megsemmisítésére nem volt határozat. Ha nem volt ilyen határozat, akkor hol vannak a kéziratok? Titkos archívumokról szól a fáma, ahol az égvilágon mindent őriznek, ám én még nem találkoztam senkivel sem, aki akár egy kéziratlapot is visszakapott volna... Tehát legkevésbé attól kellett félni, hogy az ember otthon verseket, netán kéziratokat rejteget, mert nem a tények voltak a döntők, hanem a véletlen, a sors, vagy nevezzük akárhogya. Az viszont már a terror lélektanának a sajátosságai közé tartozik, hogy az emberek készségesen a kezére játszanak a terror megvalósítóinak, saját maguk ürtik ki aktatáskáikat, fiókjaikat, és önként – s ez a legfontosabb – végzik el gondolataik „megűszítését”. Minden egyes dokumentum, levél, kézirat, a naplóról nem is beszélve, amely nem kallódott el a forradalom utáni évtizedekben (1922–1956-ig), egyesenes csodaszámba megy, és a vakvéletlennek köszönheti a fennmaradását. Természetesen nem a hivatalos írók, mint például Visnyevszkij és Fagyejev naplóiról és hagyatékáról van szó, hanem a többé-kevésbé szabad szellemű alkotókérről. Egyébként azokban az években nem létezett valódi szabad gondolat. Ellene dolgozott az idő. A szabad gondolat ritka felvillanásait az emberek szinte szégyellték – olyan nevetségesnek és régimódinak tűnt nekik, mint egy komódból előhúzott régi tárgy, amely még csak nem is naftalinszagot, hanem ódivatú levendulaillatot áraszt. Saját gondolataik torkára hágtak, és módszeresen irtották azokat, akik néha kicincogtak a kórusból. E nagy sötétségben nem csillan föl semmi reménysugár, s úgy gondoltuk, így is marad mindörökre. Ugyan hányan voltak, akik idejekorán felébredtek? (Hiszen aki megőrizte az éberségét, azt elpusztították, száműzték vagy még a kezdet kezdetén a halálba kergették.) Bizonyára voltak néhányan, elsősorban a nagyvárosi értelmiség koréból. A költő kéziratát is csak az értelmiségiek, olvasói és barátai őrizhették meg... Csak hát honnan kerítsük elő ezeket az őrzőket?

1937-ben tértünk vissza Moszkvába, majd utána először Szaveljevóba költöztünk

(természetesen engedély nélkül), ősszel pedig Kalinyinba. Én folytattam a versek másolását és a listák szétküldését. A mostanság terjedő jegyzékeken néha felfedezem az akkori listákon és az „albumokban” szereplő kéziratrövidékeket. Például ezekben a gyűjteményekben található meg a LAKÁS című vers rövidített változata; az egyik ilyen jegyzékben bukkantam rá az elveszettnek hitt „*Nem, nem mígtrén ez...*” kezdetű vers teljes szövegére. 1937-ben a versek és a prózai művek tisztázatait és piszkozatait különválasztottam egymástól, s biztosnak tartott helyekre adtam át megőrzésre. Rudakovnak adtam át a kéziratok jelentős részét és a második és harmadik VORONYEZSI FÜZET verseinek saját kezűleg készített tisztázatait, habár tudtam, hogy ez a pszichopata ifjú minden ostobaságra képes. De nem volt más választásom: Rudakov legalább tudta az értékét annak, amit rejtget, és meg akart őrizni mindent. Mandelstam halála után viszont Emma Gernstejn közvetítésével azt követelte tőlem, hogy adjam át neki az összes kéziratot. Emma, aki Rudakovnak, majd halála után a feleségének a barátja volt, mélyen felháborodott, amiért ebbe nem egyeztem bele.

Nagyon is jól tettem, hogy nem hallgattam Emma tanácsára, és nem engedtem macacs követelődzésének. Rudakov felesége ugyanis se nekem nem adta vissza a férje által őrzött Mandelstam-kéziratokat, se Ahmatovának Gumiljov hagyatékát. Az kiderült, hogy Gumiljov-leveleket és -kéziratokat vásároltak tőle, ám Mandelstam hagyatékáról mélyen hallgatott. Később a fantasztikusnál is fantasztikusabb magyarázatokkal hozakodott elő. Az egyik változat szerint 1953-ban – még Sztálin életében – egy napra őrizetbe vették (egynapos letartóztatásról sohase hallottam), és ekkor elvettek tőle minden papírt. A másik változat szerint – ezzel engem Ahmatovával együtt etetett, mikor találtunk egy jó ürügyet arra, hogy „vendégségbe” hívjuk (Anna azért hívta, hogy megmutassa neki Rudakov Puskinról írott cikkét, melyet Tomasevszkijnek szándékozott átadni) – az anyja válogatás nélkül elégetett minden kéziratot, mikor a lányát letartóztatták (egy napra!). A harmadik változat arról szólt, hogy ő a férje halála után nem talált semmiféle „kis papirost”, azaz Mandelstam kézirateit. Hardzsjev is elment hozzá, de nem tudom, mire jutott vele: a látogatás után Annának és nekem megmutatta a Rudakov feleségének írott levél egyik részletét, melyben Rudakov vad dolgokat állított Mandelstamról (például azt, hogy ők Mandelstammal Vaginov-kéziratokat olvastak, s a voronyezsi kis szobában rendszeresen találkozott egymással az orosz költészet krémje: Vaginov, Mandelstam és ő, Rudakov; vagy úgy hangzott a történet, hogy miután Mandelstam befejezett egy verset, azon nyomban megmutatta Rudakovnak, és az ő tanácsait figyelembe véve átdolgozta, s lám, milyen szörnyű, hogy a dicsőség nem neki, Rudakovnak, a „*mesternek*” jutott osztályrészül, hanem a könnyelmű és éretlen Mandelstamnak!). Rudakov vitathatatlanul pszichopata volt, és súlyosabb eset, mint valaha is gondoltam volna. Nagy költőnek és O. M. tanítójának képzelte magát. Leveleiben bután dicsekszik. Bár igaz, hogy már Voronyezsben is elég ostobán viselkedett, fő törekvése akkoriban az volt, hogy egy világraszóló könyvet ír a költészetéről, melyből mindenki számára világos lesz, hogy mi is az tulajdonképpen. Ez önmagában ártatlan dolog, hiszen minden ifjú arról álmodozik, hogy felnyissa az emberek szemét. Ám azt, amit Rudakov Mandelstam kézirateival művelhetett, még elképzelni sem tudom. Hogy viszont özvegye az ő utasításait teljesíti, arról meg vagyok győződve. Láttuk őket együtt, és teljesen egyértelmű volt, hogy a feleség mindenben alárendeli magát a férjének. Az sem kizárt, hogy a kéziratok még mindig Rudakov özvegyénél vannak, és útokban eladogatja őket. Sőt az is lehet, hogy Rudakov saját kezűleg semmisítette meg a kéziratokat, és végül az sem elképzelhetetlen, hogy lemá-

solta és utána égette el őket. Hogy miért? Gyakran mondogatta, hogy Mandelstam egyedül neki köszönheti majd az ismertségét. Néha lemásolta O. M. valamelyik kis versét, és megmutatta nekem a különleges tussal és rajzra emlékeztető kalligrafikus írással készített másolatot, majd megjegyezte: „Ez az igazi Mandelstam-kézirat, nem a maga krikszkrakszai.” Másolás közben gyakran megváltoztatta a szöveget is: „Jobb ez így, csak maga nem érti...”

Mandelstammal csak mosolyogtunk rajta, hóbortjai különösebben se izgattak minket. Anna azonban arra gyanakodott (a kéziratok áruba bocsátása után), hogy Rudakov plágiumra készült, Mandelstam verseit a sajátjaiként akarta kiadatni. En ezt nem feltételezem róla: ugyanis Rudakov nem gondolhatta komolyan, hogy akik már 1938-ban ismerték kéziratból Mandelstam verseit, elhiszik majd, hogy ezeket Rudakov írta. Hasonló dologgal próbálkozott Szeva Bagrickij is: Mandelstam verseit a sajátjaiként adta elő, ám azonnal leleplezték. Még nála is esztelenebb dolgot művelt Szeva anyja, Bagrickij költő özvegye, aki fia kiadásra szánt versei közé beválogatta a TENGELICÉM, CSERÉLJÜNK MOST FEJET! című Mandelstam-verset. Tudatosan tette mindent. Én figyelmeztettem, mikor tudomást szereztem Szeva verseinek kötetben való megjelentetéséről, hogy a fia kéziratai között ott vannak azok a Mandelstam-versek is, melyeket a sajátjaiként adott elő. Erre azt mondta: „Csak nem feltételezi rólam, hogy összekeverem Szeva verseit Mandelstaméival?” Mikor ezután Szeva neve alatt jelent meg nyomtatásban a TENGELICE, több tiltakozó levél jött a szerkesztőségbe, és Bagrickaja kénytelen volt a *Lityeraturna*ja *Gazetá*ban azt válaszolni rájuk, hogy – sajnos – „hiba” történt... Különben Bagrickaja odesszai születésű volt, és az odesszaiak társaságában felettébb nagyra értékelték mindenfajta szélhámossgot, mint ahogy Volosin is az úgynevezett „misztrifikációkat”. Velük ellentétben Szergej Rudakov rendes fiatalcember volt, és jó családból származott. Ezért nem osztottam Anna nézetét a plágiumról: valószínűbbnek látszik, hogy Rudakov maga akarta kiadatni a Mandelstam-hagyatékot, s hol úgy kívánta magát feltüntetni, mint Mandelstam „mesterét”, hol mint „tanítványát”, és rendkívüli fontosságot tulajdonított annak, hogy a kéziratok az ő másolatában maradjanak fenn. Azt persze nem hagyta volna, hogy én is beleszóljak a Mandelstam-versek kiadásába, mert saját „javított” változatában publikálta volna a kéziratokat.

Hardzsijev mesélte, hogy egy „hölgnél” a Belij-ciklust kiegészítő verseknek az én szövegemtől eltérő változatát találta. Nem Rudakova véletlenül ez a „hölgy”? Ha igen, a „szövegváltozat” Rudakov műve. Bár az is lehet, hogy én vétettem el, amikor rögvest O. M. második letartóztatása után emlékezetből írtam le a verseket. Ez még az elrejtett kéziratok megtalálása előtt történt. Hardzsijevnek az „új” szövegváltozat megtalálása nagy „felfedezés” volt, és egyben jó alkalom arra, hogy ne bízson bennem, és ezért magának tulajdonítsa a Mandelstam-kéziratok felett való rendelkezés jogát. Sajnos, ebben a nemzedékben csak Rudakovhoz és Hardzsijevhez hasonló beteges emberek voltak – attól lettek betegek, hogy szembeszálltak a korrallal, de nem tudták elviselni ennek a hőstettnek a terhét.

Tulajdonképpen Hardzsijev betegsége közismert és bizonyított tény, s Rudakov levelei is egyértelműen tanúskodnak abnormalitásáról. Felettébb jellemző rá, amit Emma Gernstejn mesélt róla: a háború alatt hadnagyi rangja miatt szenvedett, mert úgy gondolta, hogy legalább tábornoki rang járt volna neki, mivel katonaiszti családból származott... Fel sem ötlött benne, hogy elgondolkozzék rajta: alkalmas-e egyáltalán katonaisztnak (nyilván erre még kevésbé volt alkalmas, mint költőnek és iroda-

lomtörténésznek). Gyermekkorában mélyen megrázta családjának tragikus sorsa (apját és bátyjait agyonlőtték – mindnyájan magas rangú katonatisztek voltak), a sértettség és jogfosztottság érzésétől nem tudott szabadulni, s ezt az érzést gyakran az abszurditásig felnagyította. Hardzsijev csak a forradalom előtt gazdag családjának az elszegényedésére panaszkodhatott, s emiatt – legalábbis szerintem – nem kellett volna eszét vesztenie. Az is jellemző, hogy Rudakov, akit két nővére gyámolított, aktív pionír, majd komszomolista lett, és dühödten lojális volt. Egyszer például habzó szájjal üvöltötte Mandelstamnak, hogy a versnek meg kell felelnie a kor követelményeinek, és köteles olyan verset írni, amely elnyeri az Írószövetség jóváhagyását... Hardzsijev sem tűrte az ellenzékieskedést, az első cenzor szerepét játszotta, különleges éberségről téve tanúbizonyságot a versek kiválasztásakor. Ő beszélt rá Annát is, hogy írjon az *Ogonyok*-ba verset, és ő végezte el első két, nyomtatásban megjelent kötetének a válogatását is. Valószínű, hogy még a kiadói szerkesztő-cenzornál is hívebben játszotta Isten ostromának a szerepét. Ezenkívül Hardzsijev eskudt ellensége volt az úgynevezett „második irodalomnak”, felhárították például Szolzsenyicin és Ahmatova NAPLÓJEGYZETEI. Rám és Annára főképp azért volt dühös, mert mindent megtettünk O. M. verseinek a terjesztéséért, kieszközöltük folyóiratban való megjelentetésüket, nem törődve azzal, hogy a publikációk a kézzől kézre terjedő listák alapján készültek, és tele voltak hibával. Hardzsijev azt tartotta volna ideálisnak, hogy a versek mindaddig a láda fenekén maradjanak, amíg nincs meg a szerződés a nagybetűs „Könyvre”, melyet természetesen ő szerkesztene... Am térjünk vissza Rudakovra. O. M. több versének nyoma veszett nála, például az ÉJSZAKAI MENEDÉK-nek, a zenészekről és a halálhajóról szólóknak és még néhány más egyébnek... Nem maradt fenn sem a piszkozatuk, sem a tisztázatuk, sem hiteles másolatuk. Miután Leningrádból Kalinyinba költöztünk – közvetlenül Szamatyihába való utazásunk előtt –, akkor döbbsentem rá, hogy Rudakovnak adtam a Krétáról szóló vers egyetlen példányát, melyről még másolatom sem maradt. O. M. megpróbálta emlékezetből visszaidézni a szöveget, én nyomban lejegyeztem, de ez a változat – magától értetődően – nem egyezett pontosan a Rudakovnál levő eredeti verssel. O. M. sem törekedett a pontosságra, mert megbízott Rudakovban s abban, hogy megőrzi az eredetét.

Rudakovnál túl sok vers tűnt el szórén-szálán ahhoz, hogy mindegyik címére emlékezni tudjak. Arra pontosan emlékszem, hogy nála volt a „megsemmisített vers” piszkozata, a KRÉTA, és jóformán mindaz, ami a TRISTIÁ-ból megmaradt, és ő őrizte azt a Mandelstam kézjeggyével ellátott kemény lapot is, amelyen rajta volt a katonai csizmasarok nyoma. Nála kellett hogy maradjon a Petrarca-vers, a VERS AZ ISMERETLEN KATONÁRÓL és a FARKAS stb. több változata, sőt az 1930–37 között keletkezett versek hiteles tisztázatainak teljes gyűjteménye. Milyen konc jutott mindebből Hardzsijevnek? Ezek közül csak egyetlen verset említett meg nekem, a Rudakov kézírásával lejegyzett fekete gyertyáról szólót. Azt tudom még, hogy Emma Rudakovától elhozta neki a VERSEK című kötetet O. M. lapszéli jegyzeteivel.

Szamatyihába sok hiteles másolatot és piszkozatot vittünk magunkkal, s én ott, Mandelstam életében utoljára összeállítottam a versek jegyzékét. A kéziratok egy részét – a próza és néhány vers kéziratát – Kalinyinban egy kosárban hagytuk. A szamatyihai házkutatást dilettáns módon végezték, és csak tíz percig tartott: fegyvert kerestek, és a bőröndben lévő papírokat egy zsákba gyömöszölték. Az új versjegyzék a „vatikáni listával” együtt az asztalon hevert, s mert az asztalra egy pillantást sem vetettek, ez megőrződött. Volt még egy harmadik jegyzékünk is, melyet anyám párnájába varrtam be.

O. M.-ot az 1938. május elsejéről másodikára virradó éjszakán tartóztatták le. A letartóztatási parancs április utolsó napjainak az egyikére volt kiállítva, de a gyilkosainknak, úgy látszik, nem volt elég idejük a letartóztatások foganatosításához, így a parancsokat néhány napig elfektették. Moszkvába csak május másodikán este jutottam be – egész napra feltartóztattak, nem adtak lovakat –, az állomás körülbelül harminc kilométerre volt. Láthatólag azért tették ezt, hogy Csarutiban – Csaruti a muromszki vasútvonal egyik állomása – ne találkozhassem Mandelstammal. Valószínű, a letartóztatók intézkedtek, hogy ne utazhassem el. Én ellenben még Moszkvába való érkezésem éjszakáján Kalinyinba utaztam. Surát (Mandelstam bátyját) kértem meg először a kalinyini útra, de ő visszaretent. Másnap reggel Kalinyinban összeszedtem a háziasszonyunknál hagyott holmit – a kéziratok kosáron kívül jóformán semmink nem volt –, és azonnal visszamentem Moszkvába. E nap éjszakáján – a háziasszonyom mesélte később – már letartóztatási parancssal jöttem értem. Igazoltatták az ott tartózkodó asszonyokat, összevetették a fényképeket a „főnöküknél” levő fényképpel. Mikor készülhetett ez a fénykép? Nem vettem észre, hogy akár Szamatyihában, akár korábban bárki is lefényképezett volna. Mivel engem nem találtak, elküldték az egyik ügynököt, hogy változtassa meg a parancsot, és ketten ott maradtak. Az ügynök rövidesen visszatért a szállásadóm nevére kiállított házkutatási parancssal. Reggelig kutakodtak, feldúltak mindent – a padlást, a szobákat, az udvart, a csűrőket –, a holminkat keresték. Nem hitték el, hogy sikerült odamennem és felpakolnom. Szerencsére „gyámjaink” olyannyira elfoglaltak voltak, hogy többé már nem kerestek, én meg azon igyekeztem, hogy minél távolabbra utazzak el.

Először Sztrunyinba költöztem, és onnan utazgattam Leningrádba haldokló, rák-beteg nővéremhez... Sztrunyinban is puhatolóztak utánam, bár nem vagyok biztos benne, hogy ez Moszkva utasítására történt-e, vagy annak a gyárnak az öntevékeny kezdeményezése volt, ahol dolgoztam. Ekkorra már volt igazolásom róla, hogy O. M.-ot száműzték, és Kazahsztánba mentem egy időre. Akkor jöttem onnan vissza, mikor megkaptam O. M. első és egyetlen levelét. Csomagot küldtem neki, és Galina M.-mel Malij Jaroszlavecben jelentkeztünk be. Miután tudomásomra jutott Mandelstam halála – a csomagot visszaküldték –, rászántam magam, hogy egy hónapra ideiglenesen, mint vendég, bejelentkezem anyámnál, de Kosztirjev még ezt sem engedte meg: behívtak a GPU-ra, és azt javasolták, hogy utazzam el. Ez már a terror apálya idején történt – Jezsov bukása után. A Butirki börtön udvarán kifüggesztett hirdetemény is már arról a kegyről tájékoztató, hogy a letartóztatottak feleségei munkába állhatnak. Újból Kalinyinba utaztam, mert ott volt Ljulja Arensz, és ott nyugton hagytak. Az evakuációig Kalinyinban éltem, s egy iskolában tanítottam.

Bátyám, Jevgenyij Hazin volt a segítségemre az épségben maradt kéziratok őrzésében. Mandelstam bátyja, Alekszandr félt tőlük, mint a tűztől, és különösebb érdeklődést sem mutatott irántuk. Özvegye és fia az 1950-es évek elején elégették O. M. apjának és bátyjának írott leveleit – félelmükben, mert a Sztarozsadszkij utcai volt lakásszomszédjukat, akivel hébe-hóba összejártak, letartóztatták. Mandelstam öccse, Jevgenyij is megsemmisítette a lánya által szerzett versmásolatokat. A lánya, Tatyka Szavva Lebegyevánál nagy titokban találkozgatott velem – az apja eltiltotta tőlem –, és elmesélte, hogy barátai az irodalmár ifjak (egyikük Tatyka vőlegénye lett, a háborúban ölték meg) hogyan szerzik meg és másolják O. M. verseit. Erre én az apja által megsemmisített másolatok helyett emlékezetből leírtam neki egy csomó verset. Ezeket a másolatokat már jól elrejtette az apja elől, és megőrizte. Most ezek a versek Jevge-

nyíjnél vannak, aki az utóbbi esztendőekben már felettébb tiszteli bátyja emlékét, sőt azt mesélte nekem, hogy mindig nagyon kedvesen fogadják, ha megemlíti, hogy ő Mandelstam öccse... Az apjaládájában talált kéziratok egy része, pár gyermekkori dokumentum és fénykép maradt nála. Tatyka másolatai – melyeket fejből, írásos dokumentumok nélkül írtam le – nem hitelesek, hiszen készítésük közben nem bolygattam fel azokat a helyeket, ahol a versek őrződtek.

A háború alatt, mikor már Kalinyinhoz közeledtek a németek, és evakuálni kellett, egy bőröndnyi kéziratot vittem magammal, a ládából az összes, O. M. kezével írott vers- és prózamasolatot. A ládában azonban még sok más dokumentumértékű anyag maradt – szerződések, O. M.-hoz írott levelek, az EULENSPIEGEL-fordítással kapcsolatos ügy dokumentumai. Elutazásunk iszonyúan nehezen ment. Biztos nem indulunk el, ha nincsenek ott felső tagozatos diákjaim, akik kikísértek. Az evakuálás a folyón át zajlott, hajóra kellett szállnunk. A parton tolongó tömegtől lehetetlen volt a feljáróhoz odaférni. Erre a fiúk átugrották a fedélzet korlátját, átvetették a csomagjainkat, és anyámat kézről kézre adva feltették a hajóra. Majd utánuk én is átmásztam a korláton. A könyvekkel és a kéziratokkal teli ládát eleve lehetetlen lett volna magunkkal vinnünk. Biztos kihajították volna a fedélzetről, hiszen az embereknek még ülőhely sem jutott, állva tettük meg az utat. A hajót többször lötték a levegőből, ezért éjszakára a nádasba rejtőzött. A legénység csontreszég volt, útközben egy másik kisebb, utasokkal teli hajót is sikerült elsüllyeszteniük, s még eszükbe sem jutott a fuldoklókat menteni, hanem sietősen elhúzták a csíkot. Uglicstól kezdve valamivel könnyebb lett a helyzetünk. Ott volt az első átszállás, a második pedig Nyizsnyij Novgorodban. Mi Szizranyig utaztunk, s ott tudtam meg, hogy nem mehetünk Voronyezsbe, ami utunk végcélja lett volna, mert a városhoz már közelednek a németek. Közép-Ázsiába irányítottak bennünket. Elvittek Buharáig, majd az Amu-Darján át eljutottunk Mujnak szigetére. A mujnaki kórházban – ahol anyámat kellett elhelyeznem – leprásokat láttam. A vizet Mujnagon oly módon szerzik be, hogy a teve hátára két zsákot kötnek, majd behajtják a tengerbe – minél mélyebbre –, s ott már a tengervíz az Amu-Darja vize sóltanítja. A zsákok megtelnek vízzel, s ezt a vizet isszák az emberek.

Mujnokról éppúgy, mint a lágerekből nem engedtek ki senkit. Egy ukrán csirkefogó segítségével sikerült megszöknöm onnan. Maga a szökés nem volt valami egyszerű művelet – kerek egy hónapot kellett együtt részegeskednem egy, a „kikötőparancsnok” titulusát viselő hohollal, aki különben rendes, beleváló ember volt. Mint köztudott, nálunk vodka nélkül nincs barátság. Egyszer éjszaka a szigeten kikötött egy hajó. A kikötőparancsnok rábeszélte a kapitányt, hogy – úgymond – kár ezért a művelt asszonykéért, és felvetett minket a hajóra. Mindez több volt, mint csoda... Aralszkban újból vonatra szálltunk, és elvittek bennünket az éhező, menekültekkel teli Szemipalatyinszkig, s útközben, a nagy állomásokon nem engedtek ki a vagonból. Szemipalatyinszkból szintén az ukrán csirkefogókkal együtt szöktem meg. Dzsambul közelében, egy kis állomáson, lekapcsolták a vagonunkat, és a környező kis falvakba telepítettek szét minket. Az ukránokkal mi is egy kis faluba kerültünk, ahol földmunkára küldtek, csatornát kellett tisztítanom és céklát ültetnem. A kolhozok nem etették a menekülteket, szörnyű volt az éhség. A paraszttal és az asszonyaikkal a barátság kedvéért denaturált szeszt ittam – úgy emlékszem, a gyárból szerezték, és nem volt teljesen mérgező. A Lengyelországból menekültek elleni, időről időre fellángoló zsidó pogromokat így sikerült leállítanom. A parasztok így biztattak: „Mondd azt, hogy nem vagy

zsidó, és mi nyomban feltáplálunk téged.” Erre elkezdtem szidni az anyjukat, s ez azt mutatta, hogy nem vagyok számukra teljesen reménytelen eset.

Az antiszemitizmussal csak délen, Közép-Ázsia félig ukránok lakta településein találkoztam. Mindaddig egy faluban sem, ahol O. M.-mal vagy magamban éltem. A negyvenes és az ötvenes évek elején azonban futótűz gyanánt terjedt az antiszemitizmus, s mostanra már ezt a problémát nem lehet kikerülni.

A kéziratos bőrönd mindvégig velem volt. Útközben párna helyett rajta aludtam. A fontos kéziratokat egy bevásárlószatyorba tettem, s egy pillanatra sem engedtem ki a kezemből. A mindennapos használatú tárgyakat tartalmazó bőröndöt (szerencsére nem a kéziratosat) ellopták, és kidobták a mozgó vonatból. A kéziratos bőrönd végül szerencsésen elért Taskentig, ahová már anyámmal Jevgenyij segítségével jutottunk el. A taskenti beutazási engedélyt Anna Benyas járta ki, a bejelentkezésben Kornyej Csukovszkij volt a segítségemre – magam nem tudtam volna elintézni.

Taskentben összegyűjtöttem a kéziratokot, mindazt, ami nálam, a fivéreminél és Ljubocska Nazarevskajánál volt. Kezdetben még teljes nyugalommal magamnál tartottam őket, csak az „albumokat” adtam át másoknak, bár a kéziratok őrzését nem valami nagy kedvvel vállalták az ott levők. Mandelstam versei akkoriban nem keltettek különösebb érdeklődést. Noha Taskentben ott voltak Uszovék, sőt néhány fiatal (Nyina Puszkarszkaja, Edik Batajev), aki ismerte Mandelstam költészetét. A besűgők és a főnökség, mivel az érdeklődés Mandelstam versei iránt csökkent, nem nagyon foglalkoztak a személyemmel. Adtak munkát, és Ahmatovával úgy-ahogy elégedgeltünk. A háború vége felé azonban már sűrűsödött körülöttünk a levegő. Különféle gyanús alakok dörgölődtek hozzám, azt tudakolva, hol található Mandelstam hagyatéka. Azt feleltem nekik, hogy nálam, mert nem akartam, hogy a szerteágazó nyomokon elkezdjenek szimatolni. Leginkább attól félttem, hogy rábukkannak Rudakovra. Az egyctemen egy kétes egzisztencia arra próbált rávenni, hogy semmisítsek meg mindent. Uszovával és Annával megvitattuk a történeteket; Anna egyébként észrevette, hogy mikor elmegyünk otthonról, távollétünkben valaki matat a szobánkban, feltűnő nyomokat hagyva maga után. Ezért Anna elutazásakor összeszedtem a verseket, és megkértem, adja át őket a bátyámnak.

Anna magával vitte Moszkvába a kéziratokot, de a bátyám helyett Emma Gernstejnnek adta át, aki akkortájt kezdte Mandelstam tanulmányozását. Annát 1946-ban, közvetlenül a zsdanovi határozat megjelenése előtt látogattam meg Leningrádban. Azonnal feltűnt a besűgők és a „Vaszák” – az utcán rostokoló személyi követők – fokozott érdeklődése irántunk. Bárhová mentünk, mindig a nyomunkban jártak, és megérkezésem napján a Fontanka-parti házban le is fényképeztek minket. Nyíltan és felettébb primitív módon – vakuval... A zsdanovi határozat már Moszkvában ért. Mikor Paszternakkal a Klimentovszkij utcában egy kapu alatt egy jó órányit beszélgettünk, akkor tudtam meg, Paszternak azt kérdezte tőlem, lehet-e itt egyáltalán élni, ha már Annát is megsemmisítik?

Az országban akadozott a közlekedés. Uszovával a kínok kínját éltük végig, mire sikerült jegyet szereznünk Taskentba. Féltünk, hogy lekéssuk a tanév kezdetét, s ez remek ürügy lett volna arra, hogy rövid úton megszabaduljanak tőlünk. Először repülőjeggyel kecsegtettek, de becsaptak minket. Végül akadt egy ember, aki átadta nekem egy helyjegy nélküli kocsiba szóló vasúti jegyét. Öt napot és éjszakát uldögéltem a bőröndömön élelem nélkül, s nem volt semmi pénzem. Különben moszkvai utam során kis híján egy furcsa provokáció áldozatává váltam. A taskenti bölcsészkar dé-

kánja, bizonyos Vlagyimirov, aki az aspirantúrája előtt a „szerveknél” dolgozott – egyébként nem volt kártékony ember, inkább barátságos –, megkért, hogy intézzek el neki néhány dolgot Moszkvában. A Felsőoktatási Minisztériumba kellett bevinni az „ügyével” kapcsolatos papírokat, és elintézni, hogy mihamarabb nevezzék ki az irodalom tanszék vezetőjének (az ő életrajzával mindez mesebeli gyorsasággal történt). Ezenfelül még Tager professzorral kellett megbeszélnem a doktori disszertációjával kapcsolatos hivatalos teendőket, és végül az Irodalmi Intézet Levéltárának egyik beosztottját kellett megkérnem, hogy küldjön neki Furmanovról anyagokat. Ez az alkalmazott egy kancsal leányzó volt. Felírtam neki a nevem, a címem és a telefonszámom, hogy el tudjon érni, mire élénk érdeklődést mutatott – no nem Vlagyimirov iránt, hanem irántam. Fölöttébb érdekelt, hogy ki és mi vagyok én, talán nem a híres költő özvegye-e véletlenül... Nem tehettem mást, bevallottam az igazat. A leányzó közvetlenül az elutazásom előtt jelent meg nálam – miközben az ígért repülőjegyet vártam –, és Vlagyimirovnak hozott egy csomagot. Szerfölött kíváncsi volt, és emiatt egyre inkább gyanút ébresztett... Még azon a napon kiderült, hogy nincs repülőjegy, és helyjegy nélküli kocsiban kell utaznom. Mikor megérkeztem Taskentba, azonnal az egyetemre mentem átadni Vlagyimirovnak a csomagot, égette a kezem, szerettem volna minél előbb megszabadulni tőle. Másnap az egyetemen Vlagyimirov félrehívott – teljes pánikban volt: a kancsal leányzó ugyanis olyan levéltári anyagokat küldött neki, amelyekért akkoriban könnyen a fejét vchették volna. A dokumentumokban néven voltak nevezve Sztálin ellenségei és azok is, akiket agyonlővetett. Vajon kinek szánta a leányzó ezeket az anyagokat? Talán nekem? Mi történt volna akkor, ha mégis repülővel megyek? Vagy akkor, ha rögvest nem viszem el Vlagyimirovnak a dokumentumokat? Lehetetlen, hogy a leányzó ne tudta volna, mi jár nálunk az ilyen és ehhez hasonló dokumentumokért, és nem hiszem, hogy csupán önszorgalmúlag tette, amit tett. Nyilvánvalóan vagy Vlagyimirov, vagy ellenem irányuló provokációról volt szó. Sőt az a valószínűbb, hogy a provokáció ellenem irányult, mert Vlagyimirovnak, noha ő kérte az anyagokat, az ijedségen kívül más baja nem lett. Szép kis históriába keveredhettem volna, ám láthatólag abban a percben ez senkit sem érdekelt. Én a papírokat nem láttam, de Vlagyimirov szavaiból kiderült, hogy Kamenyev és Trockij neve szerepelt rajtuk, utalás Furmanovhoz fűződő kapcsolatukra. Nem volt bennük valószínűleg semmi, más országokban senkit sem érdekelt volna, nálunk azonban, különösen a sztálini korszakban, más volt a helyzet.

A bőröndömben ott volt a leányzótól kapott csomag. Még néhány óráig maradt a vonat indulásáig, mikor megjelent nálam Emma Gernstejn. Rettenetesen megijedt a zsdanovi határozattól és az Orlov Blokról írott könyvét bíráló cikktől, amely szintén azon a napon jelent meg. Emma Orlov „munkatársa” volt, anyagot gyűjtött neki, vagy valami effélében segédkezett. Attól félt, hogy a cikk őt is beláthatatlan bajjal fenyegeti. Féelme egyébként teljesen értelmetlen volt. Egyszer életében valóban fenyegette a pusztulás, akkor, mikor a Kanela (ha jól emlékszem a nevükre) családot, apja igen közeli ismerőseit kiirtották. Kaneláék voltak lényegében Emma apjának második családja. Ám ekkor Emma – isten tudja, miért – nem félt. Az irodalmi katasztrófák okán azonban – Mandelstam, Ahmatova, sőt még Orlov ügye miatt is – veszélyeztetve érezte magát.

Mindenesetre Emma elhozta azt a Mandelstam-verseket tartalmazó dossziét, amit Ahmatova hagyott nála. A dossziét nem vettem magamhoz, a kancsal lány látogatása

után nem mertem kockáztatni. Nem halaszthattam el az elutazásomat sem, hiszen a nehezen megszerzett jegy már a kezemben volt, és lekéstem volna a tanévkezdést. Az én helyzetemben ezt biztosan felhasználták volna, hogy kidobjanak a munkahelyemről, és kenyér nélkül maradjak. Elveszett volna az a mindennapi száraz kenyér, amit az állásom nyújtott. Elkáromkodtam magam, fogtam a dossziét, és elszaladtam a közelben lakó Szergej Bernstejnhez. (A bátyám Verejába költözött a nyaralójába, és én az ő lakásában laktam a Sztrasztnij bulváron.) Bernstejn – miután végighallgatott – magához vette a dossziét, amit a háború utáni nehéz években ő is, majd a bátyja, Szánya őrzött. Bátyám is egy veszélyes pillanatban, mikor észrevette, hogy személyi követőt állítottak rá, Szányának vitt el mindent. A kéziratok egészen 1957-ig Szányánál maradtak, majd az én kérésemre adta át őket Hardzsijevnek, elismervény fejében. Hardzsijev Mandelstam-kötetet készített elő – a szerződést is aláírta – a *Költők Könyvtára* sorozat számára, ezért kellett neki a kéziratok. Én is átadtam Hardzsijevnek – elismervény nélkül – több „titkos” kéziratomat. Hardzsijev megkért, hogy ő végezhesse a kötet válogatását, s úgy vélte, hogy ebből éppen őt nem lehet kihagyni... Orlov gyakorlatilag könnyen belement ebbe. Nem volt más kiút, hisz akkoriban Csebokszáriban éltem, mint hogy mindent átadjak Hardzsijevnek.

1958-ban Csebokszáriban felmondtam a munkahelyemen, és Moszkvába jöttem, mivel ígértek egy szobát. Ám az utolsó pillanatban meggondolták magukat, és nemcsak a szobát tagadták meg tőlem, de a moszkvai letelepedési engedélyt is. Finomkodó, eufemisztikus stílusban azt hányták a szememre, hogy „ŐK azt állítják, maga önként hagyta el Moszkvát”. Hogy kik azok az „ŐK”, mind a mai napig sem tudom. Az ideiglenes tartózkodási engedélyem lejárt, majd végül megkaptam a határozott elutasítást: „Nincs időm arra, hogy a maga ügyéről az elvtársakkal beszéljek.” – Szurkov hitelen eredeti szavai ezek. Magyarán: majdnem fél évig várakoztam azért Moszkvában, hogy végül kiutasítsanak. Ezután néhány évig Taruszában és Pszkovban éltem, s újfent munkába álltam. Letelepedési engedélyem ügyében Anna ismét megpróbálta Szurkovot megkönyékezni. Ahogy a nevem szóba került, Szurkov majd elolvadt a jóindulattól, s küldtek nekem Pszkovba, nem tudni, miért vagy mire, kétszáz rubelt. A kétszáz rubelen a KÓ című kötet egyik régi kiadását vettem meg, Mandelstam dedikációjával és Kablukov jegyzeteivel. Moszkváról már nem ábrándoztam tovább, Taruszában pedig egymás után váltogattam az albérleti szobákat (nyári helyiségből télibe költöztem, majd téliből nyáribá). Hasonlóképp történt ez Pszkovban is. Nem akartam magammal hurcolni a kéziratokat. Annak sem lett volna semmi értelme, hogy elhozzam őket Hardzsijevtől – fájó história.

Miközben én Taruszában és Pszkovban éltem, ismerőseim Rája Orlova kezdeményezésére elkezdtek újból a letelepedési engedélyem után járni. Rögvest bekapcsolódott az ügybe Frida Vigdorova is, akinek vastürelme volt az efféle dolgokhoz. Ha kidobták az egyik ajtón, bement a másikon, rá tudta venni az embereket, hogy levelet írjanak, telefonáljanak, kérjenek és követeljenek... Bevonta a segítőkim sorában Szimonovot, Marsakot, Ahmatovát, Ehrenburgot és még sok más embert. Vigdorova „közvetlen kapcsolatát” az *Izvesztyija* munkatársai jelentették. Néhány év múlva törekvéseit siker koronázta: egyszer csak két fontos ember összefutott a nómenklatúra számára fenntartott fürdőben, csevegés közben szóba hozták az ügyemet, és egy hónap múlva megvolt a letelepedési engedély. A letelepedési engedély különben önálló szoba megszerzésére nem jogosított fel, csupán arra, hogy Vaszilisza Sklovskajánál lakjak. Lényegében továbbra sem volt hol laknom, s a moszkvai letelepedési engedélyben gýönyörködve Taruszában éltem tovább.

A következő, eposzba illő história a lakás megszerzésével függött össze. Ezt Natasa Sz. a barátai segítségét felhasználva járta ki. Otten értesített elsőnek arról, hogy van lehetőség szövetkezeti lakás szerzésére. Pontosabban: valaki mondta neki, hogy van ilyen lehetőség, de ő a nevemben eleve visszamondta: „Véleményem szerint nincs értelme Moszkvában élnie. Nem való magának a nagyvilági élet...” Erre nagy patáliát csaptam, mire felhívta Natasát. A lakásszerzéssel kapcsolatos papírugyeket Kolja intézte – a vásárláshoz szükséges engedélyt és még ezer apró dolgot –, s szokása szerint megrázta a szakállát, és csodálatos orgánumával elbűvölte a hivatalnokokat. Fridát az első száz sikertelen kísérlet után így vigasztaltam: „Ugyan már, ne keseredjen el, én egy engedély nélküli Reménység vagyok!” [A Nagyezsda név magyarul reményt jelent. – A ford.] Később én is hinni kezdtem a sikerben, de a lakásnak még a gondolatát is tudatosan elhessegettem magamtól. Csak akkor néztem meg, mikor az új ház lakóközösségének a vezetősége a lakásszövetkezet tagjainak kiadta a beköltözési engedélyeket. Három nap múlva beköltöztem, és egy nap alatt megvettem a szükséges bútorokat. Majdnem elfelejtettem leírni, hogy az első részlet befizetéséhez a pénzt Szimonovtól kaptam kölcsön. Előzőleg Szimonov az Irodalmi Alaptól próbált nekem hitelt szerezni, kezességet vállalt a visszafizetésre is, de az írószervezetek mint mindig, most sem engedtek a negyvennyolcból, és nem adtak pénzt. Liginnek szintén volt némi szerepe az elutasításban. Frida ezekben az években még egy másik írószövetségi kedvezményt is kijárt nekem: igénybe vehettem az Irodalmi Alap kórházát, amire – mint az Irodalmi Alap tagja özvegyének – abszolút és megfellebbezhetetlen jogom volt. Több ezer levélre volt ehhez is szükség, míg végre nyilvántartásba vettek. Bár lehet, hogy ebből a jegyzékből hamarosan kikerülök... A lakás- és kórházügyben íródott milliárdnyi levél közül a legdühödtebb hangúakat Pausztovszkij írta. Minden köntörfalazás nélkül leírta azt, ha már az írók tehetetlenül szemlélték Mandelstam meggyilkolását, legalább az özvegyén segítsenek. Még az ügyemben buzgólkodókat is annyira meglepték Pausztovszkij levelei, hogy nem merték őket az asztalfiókból kiadni. Ezt a megjegyzést arra az eshetőségre szánom, ha netán ezek a levelek elkallódnának.

1966 novemberében költöztem be a moszkvai lakásba. A hagyaték sorsának kérdése így újból aktuálissá vált. Miután több éven át ezektől a papiroktól elszakítva éltem, a sorsuk iránti aggodalomtól gyakran még éjszaka is felriadtam. Hardzsijevet mégsem kerestem fel azonnal, mert akkoriban nagyon nehéz helyzetben volt – nem volt sem munkája, sem nyugdíja. 1967 januárjában már rendbe jöttek a dolgai, s ekkor közöltem vele az elhatározásomat, mely szerint az összes nála lévő kéziratról fényképmásolatot áll szándékomban készíttetni. Az eredeti kéziratokat nála hagytam volna, csak a másolatokat kívántam magamhoz venni. Hardzsijev erősködött, hogy ne tegyem ezt, de én kitartottam az elhatározásom mellett. Attól félt, hogy a fényképész ellopja a filmet, s a másolatok különböző gyűjteményekbe kerülnek. Ebben én nem láttam semmi rosszat, de ennek ellenére adtam neki három hónapot, hogy ezalatt találjon olyan fényképészt, akiben tökéletesen megbízik.

Elte a három hónap, de Hardzsijev nem jelentkezett a fényképésszel. Sőt Szasa Morozovon keresztül figyelmeztetett, hogy soha többé egy ujjal sem nyúl hozzá a Mandelstam-kéziratokhoz, ha magamhoz veszem a nála lévő anyagokat. Igaz, gyakran mondogattam Hardzsijevnek, hogy jó lenne, ha nemcsak a publikálásra kerülő Mandelstam-szövegeket készítené elő, hanem az összeset. Mikor a hagyatékról készülő másolatról esett szó, azt ígérte, hogy az összes nála lévő szöveget előkészíti közlésre, s betesz még harminc szöveget a kiadásra szánt kötetbe. A kiadóban azonban kiderült,

hogy a kötetbe pluszként csak a VERSEK AZ ISMERETLEN KATONÁRÓL ciklust akarja beválogatni. Szasa Morozov időről időre – miközben Hardzsijev érdemeit hangoztatta – elejtett néhány szót arról is, hogy Hardzsijev milyen „új” felfedezéseket tett. Felfedezései módfelett megijesztettek engem, és arra az elhatározásra jutottam, hogy mielőbb el kell venni tőle a hagyatékot. Az egyik ilyen „felfedezés” például az volt, hogy a kötetbe nem veszi be a VERSEK AZ ISMERETLEN KATONÁRÓL utolsó versszakát. Józan ésszel felfoghatatlan, hogy mi készítette erre. Jóformán egyetlen mű sem maradt fenn O. M. kézírásával lejegyezve, nemcsak az „Ismeretlen katona...” Ezenkívül Hardzsijevnek emlékeznie kellett O. M. felolvasására, ahol elhangzott az utolsó versszak is... Az látszik valószínűnek, hogy csak az én Moszkvából hozott szövegeimet akarta kiadatni, nem törődve azzal, hogy ezek nem a végleges változatok. Ez történt a BESZÉLGETÉS DANTÉRŐL szövegével is. Nála a tölem megőrzésre kapott kézirat volt. Egyéb-ként ez a kézirat csupán a véletlennek köszönhette a fennmaradását. Az evakuációba Hardzsijev nem vitte magával a kéziratokat, a veszélyes években pedig egyáltalán nem törődött velük. Hardzsijev kéziratából hiányzott a mottó, s ezért azon erősködött, hogy Szasa Morozov okvetlenül mottó nélkül adja ki az esszét, az ő kézírata alapján. Nem törődött azzal, hogy kézírata csupán egyike volt a változatoknak.

Ekkor jutottam arra a meggyőződésre, hogy nem szabad a kéziratokat egy emberre bízni. Amíg élek, ez nem probléma, de halálom után jóval bonyolultabb lesz a helyzet. Félek Mandelstam kisajátításától, s ez mindennél jobban fenyegeti őt... Hardzsijev úgy tekinti a kéziratokat, mint egy átlagos szerkesztő, s mindezt bonyolítja még betegsége. Hardzsijev fő támogatói Emma Gernstejn és Iszakovics. Emma úgy véli, hogy idegeneket nem szabad beavatni a szerkesztés titkaiba. Iszakovics véleménye szerint Hardzsijev fő erénye, hogy nem mutatta meg senkinek a kéziratokat, noha tizenegy évig ült rajtuk. Ha rajta múlt volna, ma senki sem ismerné Mandelstam verseit, s a kötetében olyan versek jelentek volna meg, melyek korábban sem a folyóiratok, sem a szájhagyomány révén nem terjedhettek volna. Hardzsijev olyan remekül tartotta a „szerkesztői titkot”, hogy én mind a mai napig nem ismerem a tervezett kötet anyagát. • Egy dolgot azonban tudok: Mandelstamtól mindig idegen volt a kisajátítás gondolata és a tulajdon bárminemű fajtája. Azt az ötletet is enyhén szólva aljasnak tartanám, hogy vegyük el a kéziratokat Hardzsijevtől, és többé ne nyúlhatson hozzájuk. Megengedhetetlennek tartom a kizárólagos rendelkezést a hagyaték felett: magamnak sem engednék meg ilyesmit, még kevésbé Hardzsijevnek. Hardzsijevnek a versekhez írott jegyzeteit nem ismerem. Annát jogosan háborította föl Hardzsijev azon igyekezete, hogy jegyzeteiben kidomborítsa Mandelstam és Majakovszkij kapcsolatát, s közben Annáról egy szót sem ejtett. Magától értetődik, hogy ezt a tendenciózusságot mélyen megvetem.

Annak idején azért bocsátottam Hardzsijev rendelkezésére a kéziratokat, mert kényszerű okokból Moszkvától távol kellett élnem, a könyvet pedig okvetlenül meg kellett csinálni. Tudtam, hogy Hardzsijev beteg ember, de hittem O. M. verseihez való tiszteletteljes viszonyában. Nagyon elkésérít, hogy Hardzsijev nem adta vissza az összes kéziratot, és félek, hogy később nehéz lesz majd előbányászni, ha nem eleve lehetetlen mindazt, ami nála maradt. Majd meglátjuk.

Miután megnéztem a hagyatékot, meggyőződtem siralmas állapotáról, s tudom, hogy az én ismereteim és a szövegekhez fűzött jegyzeteim nélkül nem lehet vele mit kezdeni. Az 1930 és 37 között keletkezett versek mindegyikéhez okvetlenül szükségesek a magyarázó jegyzetek. Ezenkívül nincs minden vers megmentve. A szövegeket

nem a szokványos módon, csak a kéziratokat és a szerző tisztázatait (végleges változatait) – belőlük, sajnos, nagyon kevés maradt – összevetve lehet rekonstruálni. Szerencsére megőrződtek az „albumok”, és én is emlékszem még valamire O. M. megjegyzéseiből. A szövegek helyreállításának ez az egyetlen útja. Más útja nincs, ahogy nem volt más olyan korszak sem, mint a miénk.

Imre Flóra

A SVET ILIJÁT HOGY SZERETTEM

a Svet Iliját hogy szerettem
ablakban álltunk este volt
az emlékezés mint a tenger
kavicsot görget partra hord

áttetsző zöldje és a hegy
halványkék mészkő sziklatömbje
milyen mélyenincs a szemed
belchullni abba a zöldbe

örvény hogy szerettem a várost
vakító fehér falait
ne nézz rám vajon mennyi áll most
mennyire gyorsan őszül itt

tücsöksikolytól hangos este
hűvösödik borzong a bőr
a volt a van egymásba veszve
ha túl hát túl minden időn

beomlott föld amerre jártam
a pálmafákra ki vigyáz
aranyhajad az éjszakában
már-már testetlen lobogás

visszatérni a tengeren
tajtékos csond milyen hajóval
örvény az emlék jeltelen
visszatérni de hova honnan